

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLII

Уређивачки одбор:

*др Таијана Бајић-Ивић, др Даријанка Горијан-Премк, др Ирена Грицак, др Милка
Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Лојар,
др Александар Младеновић, др Асим Пецо, др Миљар Пешикан, др Живојин
Сиљановић, др Драго Ђујић*

Главни уредник
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1986

KTITORSKI ĆIRILIČKI NATPIS U HUMCU KOD LJUBUŠKOG

Humac je veće naselje u neposrednoj blizini Ljubuškog, u zapadnoj Hercegovini. Prilikom gradnje Franjevačkog samostana u Humcu 1867. godine stavljena je u zid i jedna ploča sa ćiriličkim natpisom, koja je prije toga nađena negdje u blizini, a potječe sa srednjovjekovne crkve sv. Mihajla Arhandela koja je tu u svoje vrijeme postojala. Kada je samostan 1960. god. opravljan zbog oštećenja u drugom svjetskom ratu, ploča je izvađena iz zida i od tada se nalazi u Franjevačkoj muzejskoj zbirci u Humcu.

Ploča sa natpisom je od muljike, a dimenzije su joj $68 \times 60 \times 15$ cm.

Natpis je prvi zapazio francuski diplomata E. Seinte-Marie 1876. god. i objavio dosta slab njegov crtež¹. Skoro istovremeno ga je vidio i austrijski arheolog M. Hoernes i o njemu pružio malo vrijedne podatke². Posredstvom Hoernes, natpis je dobio dubrovački profesor V. Vuletić-Vukasović, koji ga je sa mnogo grešaka objavio 1888. god., rekavši, između ostaloga, da potječe iz perioda turske uprave u Bosni i Hercegovini.³

Natpis je naučno obradio M. Vego i publicirao ga 1956. god.⁴ Malo kasnije je taj natpis objavljen i u Veginom Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine.⁵

M. Vego je ovaj natpis čitao ovako:

+ U IME O(T')CA I S(I)NA I S(VE)TAGO D(U)HA. A SE C(R')KJ
A(RHAN)Ć(E)LA MI(HAI)LA A ZIDA JU K'RSMIR' SIN' BRET'
ŽUPI URUN' I Ž(E)NA JEGA PAVICA

M. Vego je dao paleografsku, jezičku i istorijsku analizu natpisa. Istakao je da je slovo A više zaobljeno nego uglasto i da ima nekoliko svojih oblika, zavisno od položaja trbuha. Upozorio je da slovo V ima dva odvojena trbuha.

¹ E. Seinte-Marie, *Itinéraires en Herzegovine*, Paris 1876, 60, sl. 66.

² M. Hoernes, *Archäol. epigr. Mitt. aus Oesterreich* (odlomak „Alterthümer der Hercegovina“), IV, 1880, 534.

³ V. Vuletić-Vukasović, *Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini*, *Viestnik hrvatskog arheološkog društva* X, Zagreb 1888, 16–17, broj natpisa XXII.

⁴ M. Vego, *Humačka ploča*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (N. s., XI, Arheologija), Sarajevo 1956, 41–58, T.I, sl. 1.

⁵ Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I*, Sarajevo 1962, str. 30–31, broj natpisa 14.

Slovo E mu je kao glagoljsko, ali samo sa jednom crtom na sredini. Za slovo K kaže da je uklesano „u najstarijem obliku“, tj. sa drugim dijelom koji je uglast i vezan za stablo. Za slovo O je rekao da je kao veliki krug. Navodi da je slovo I pisano i sa vodoravnom srednjom crtom i sa srednjom crtom u kosom položaju. Za slovo N Vego kaže da je u jednom slučaju pisano sa vodoravnom srednjom crtom, kao ćiriličko slovo I. Navodi da se slovo Ž sastoji od tri prekrivena štapića. Upozorio je da se u jednom slučaju slovo T piše kao glagoljsko, sa petljama. Upozorio je i na pisanje slova Đ u obliku slova Ć, sa prečicom na stubiću, zatim na upotrebu tvrdog poluglasnika i nazala ρ.

Upoređujući slova natpisa iz Humca sa najstarijim ćiriličkim natpisima, Vego je uočio dosta sličnosti sa natpisom na tzv. Prespanskoj ploči, iz 933. god., posebno kada se tiče slova Z, B, P i Ž, a nalazi dosta veza i sa slovima Svjatoslavljevog zbornika, iz 1073. god., kao i sa slovima Ostromirovog evanđelja, iz XI v. i Savine knjige, također iz XI v. Zbog okolnosti da pisar natpisa iz Humca upotrebljava i neka glagoljska slova, Vego nalazi sličnosti i sa potpisom zografskog igumana Makarija, iz 980. god., što mu govori da je natpis iz Humca vremenski blizak ovome natpisu. I u upotrebi nazala ρ, kao i tvrdog poluglasnika, on vidi razlog za tako rano datiranje. I način skraćivanja riječi za njega je razlog za takvo datiranje. Zbog svega toga, Vego smatra da natpis iz Humca potječe iz X—XI v.⁶

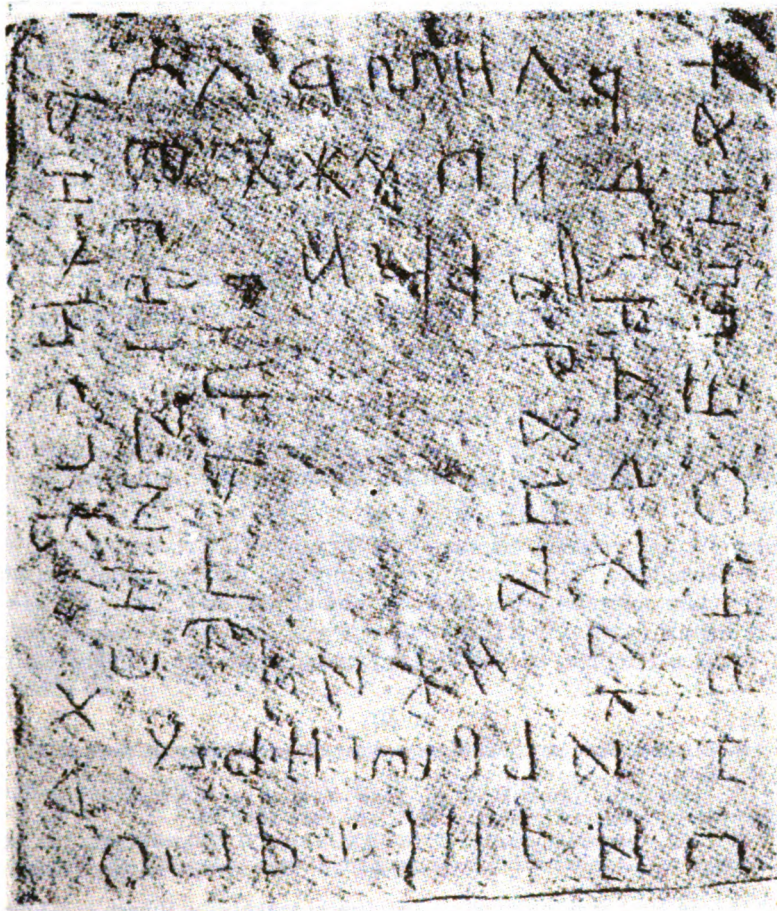
Vego se dosta zadržao na prvoj riječi trećeg reda zbog njenog nejasnog prvog slova. To slovo mu je sličilo vokalu U ili tvrdom poluglasniku, a onda i konsonantima B i V, ali se odlučio za U, pa je tu riječ čitao kao URUN'. Tragajući za značenjem te riječi, došao je do zaključka da je to isto što i mađarska riječ URUM (nastala od korijena UR), koja je označavala jednu od najviših vlastelinskih titula, kakvu je, na primjer, u XII v. nosio ugarski prijestolonasljednik. Prema tome tumačenju, proizlazi da je utemeljitelj crkve sv. Arhandela Mihajla, sin Bretov, iz našeg natpisa, bio župan u ŽUPI URUN. On smatra da je riječ URUM nemađarskog porijekla, tj. da je došla s Avarima, a da je upotrebljavana u značenju „gospodar“, te da je, zbog toga, iz predmađarskog doba Bosne i Hercegovine, a najvjerovatnije s kraja X ili iz XI v. Tako, iz svega proizlazi da je natpis iz Humca ne samo najstariji ćirilički epigraf sa teritorije Bosne i Hercegovine, nego da spada među najstarije južnoslavenske ćiriličke epigrafe uopšte.

Prilažem Vegin fotos natpisa iz Humca — slika br. 1.

Šest godina iza Vege javio se franjevac iz Humca dr Bonicije Rupčić sa raspravom o ubikaciji stare župe Vrulje kod Ljubuškog, a u tome okviru i svojim tumačenjem natpisa iz Humca. Rupčić se zadržao samo na pitanju čitanja sporne riječi URUN. Za njega pretposljednje slovo te riječi nije N, nego I, zbog toga što spojnica uspravnih stabala nije kosa nego vodoravna. A što se prvog slova tiče, koje je nejasno, smatra da je klesar htio da ukleše slovo V, ali mu to nije uspjelo, zbog čega je i stavio poseban znak u vidu dviju vodoravnih crta iznad toga mjesta, da bi upozorio da tu „nešto nije u redu“, tj. da je tu pogriješio. Po njegovom mišljenju, klesar je htio da ukleše riječ VRUI, u kojoj slovo I ima značenje slova J, odnosno sloga JI, što bi onda

⁶ Isti, Humačka ploča . . . , 54.

zajedno sa prethodnom riječi taj dio natpisa glasio: ŽUPI VRUJI. Rupčić tvrdi da je još prije 950 godina u ovome kraju postojala župa VRULJA, na što ga, pored ostaloga, upućuje obližnji lokalitet Ruljaš, koji je prvobitno imao naziv Vruljaš, gdje je nekada, vjerovatno, bio centar župe, sa utvrđenim gradom. U narodnom govoru je u imenu Vruljaš vremenom ispalo V, kaže Rupčić, a za slovo LJ, koje se pretovorilo u J, on samo postavlja pitanje. Prema Rupčićevom tumačenju, u natpisu se ne kaže da je utemeljitelj crkve sv. Arhandela Mihajla bio urun župe Krsmir, nego da je Krsmir podigao crkvu župi Vruji. U okolnost da se na kraju sporne riječi nalazi tvrdi poluglasnik on nije ulazio, ostavljajući i to pod znakom pitanja.

Sl. 1.

Rupčić nije dao svoje mišljenje za datiranje natpisa, a za Vegino datiranje je, osporavajući argument sa urunom, rekao da ima izvjesnu vrijednost.⁷

⁷ B. Rupčić, Ubikacija Vrulje, stare, dosad nepoznate župe kod Ljubuskog, Rad JAZU, knj. 322, str. 265–284 (posebno 277–279).

U svojoj radnji o najstarijoj ćirilskoj epigrafici, objavljenoj 1966. god. na makedonskom jeziku, Vladimir Mošin se kratko zadržao i na natpisu iz Humca. Ime ktitora on je čitao kao UKRSMIR, nije se upuštao u čitanje sporne riječi URUN, a po upotrebi nekih slova i jezičkih termina, rekao je da natpis ne može potjecati prije XI v.⁸

Prikazujući Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine od M. Vege, D. Dragojlović je 1971. god. istakao višestruk značaj ćirilčkih epigrafskih spomenika u Bosni i Hercegovini, a među njima po neobičnom sadržaju i nekim paleografskim osobinama posebno Humačku ploču, za koju je rekao da nije starija od druge polovine XII v., a možda niti od druge polovine XIV v.⁹

U najnovije vrijeme se na natpis iz Humca osvrnuo i dr Branko Fučić. On je, naime, prikazao sve glagoljske epigrafske spomenike u Jugoslaviji, a u tome okviru i one malobrojne u Bosni i Hercegovini. Tom prilikom on se zadržao i na Humačkoj ploči iz razloga što se u njenom natpisu pojavljuju i glagoljska slova E i T za koja je rekao da „odaju starije (ali ne najstarije) paleografske oblike glagoljice i ona bi se uklapala negdje u razdoblje XII—XIII stoljeća.“¹⁰

Prilažem i Fučićev fotos ovoga natpisa — slika br. 2.

Iz ovoga što smo naprijed naveli, vidi se da još uvijek nije riješeno pitanje čitanja riječi URUN (?) i da je još uvijek ostalo otvoreno pitanje datiranja natpisa.¹¹

Evo i mojih zapažanja o ovome natpisu:

Općenito treba reći da su sva slova ovoga natpisa tipa ustava, da su uspravna i pravougaona, te da su neka uglasta, a neka zaobljena, ali je više uglastih nego zaobljenih.

Slovo A ima pretežno uspravno stablo i uglastu (četverouglastu i trouglastu) ili okruglastu omčicu, kakova slova možemo naći u mnogim bosansko-hercegovačkim epigrafima, i to kako starijim, kao što su Kulinov natpis s kraja XII v. i Pribilšin epitaf iz XIII v., tako još više u kasnijim, kao što je, npr., epitaf kaznaca Nespine, iz XIV v. (?) i epitaf Mahmuta Brankovića, iz XV v.¹²

⁸ B. Мошин, Најстарата кирилска епиграфика, Словенска писменост, Охрид 1966, 40—41.

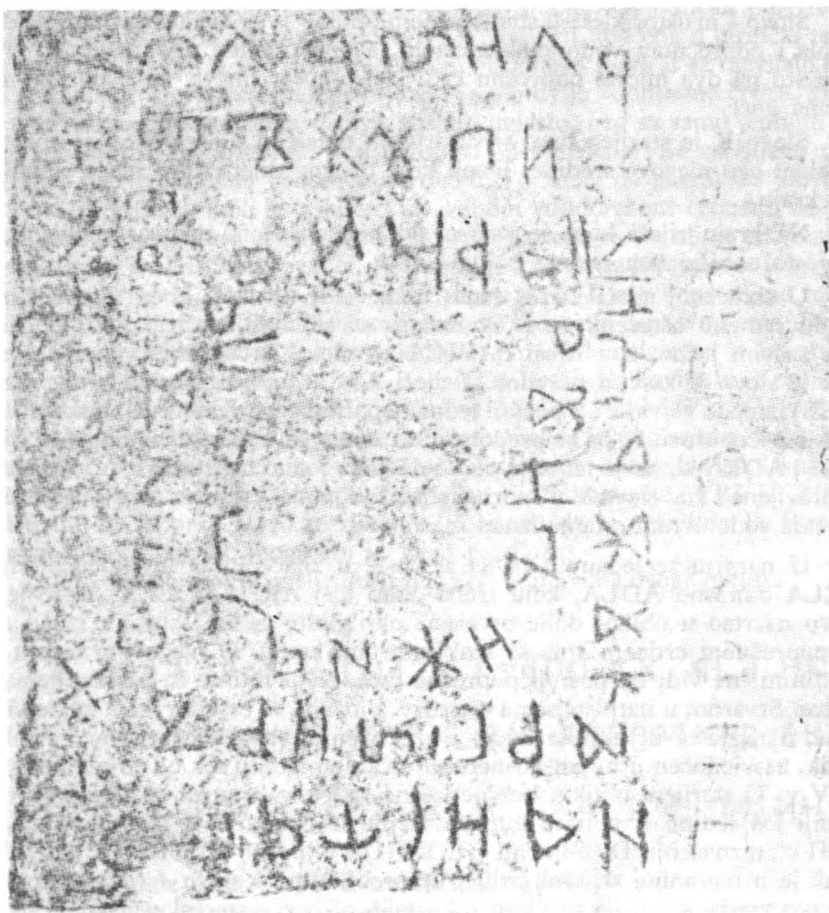
⁹ D. Dragojlović, (prikaz knjige M. Vega „Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine“), Balcanica II, Beograd 1971, str. 380—381.

¹⁰ B. Fučić, Glagoljski natpisi, Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982, 200, sl. 316; Isti, Glagoljica na natpisima u Bosni i Hercegovini, Nova et Vetera 1—2, Sarajevo 1982, 255—257, sl. 1.

¹¹ U junu 1984. god. posjetio sam Franjevački samostan u Humcu kod Ljubuškog da bih još jedanput pregledao Humačku ploču prije završetka ovoga rada. Tada je sarajevski arheolog Đuro Basler upravo dovršavao povjerene mu poslove oko definitivnog uređenja franjevačke muzejske zbirke, odnosno oko postavljanja stalne izložbe savremenog muzeja. Humačka ploča je već bila u staklenoj vitrini, sa legendom koja kaže da je to oltarska menza sv. Mihovila, iz XII—XIII v.

¹² M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV, br. 254, III, br. 128, IV, br. 247, IV, br. 225.

Slovo Ž koje ima dva kosa prekrížena štapića i treći uspravni koji prolazi kroz njihovo križište spada u starije oblike toga slova, kakove nalazimo u Blagajskom i Građešinom natpisu, iz XII v.,¹³ ali se javlja i kasnije.

Sl. 2.

Slovo N je u standardnom ustavnom obliku, sa kosom srednjom crtom, osim jednog primjerka, po Vegi, u spornoj riječi, gdje je srećnja crta vodoravna. Takvo slovo — sa kosom srednjom crtom — javlja se ne samo u najstarijim nego i u mnogim drugim bosanskohercegovačkim natpisima. Slovo sa vodoravnom srednjom crtom iznimno se javlja u XV v.¹⁴

U skraćenoj riječi MILA slovo L ima vodoravnu crticu na svom vrhu. Ta varijanta ustavnog oblika toga slova iznimno se javlja u epigrafima izvan Bosne i Hercegovine, a u Bosni i Hercegovini je nalazimo u ječnom epitafu

¹³ Isti, n.d., I, br. 19 i IV, br. 252.

¹⁴ Isti, n.d., II, br. 115.

iz XII v. (Čičevo kod Trebinja) i na više mjesta iz XIV—XVI v. (Vranjevo Selo, Ljusići, Veličani, Podgradinje, Kosor i Premilovo Polje u Hercegovini i Presjenica, Staro Selo, Lipa, Kikači, Peljave, Batković i Jelaške u Bosni).¹⁵

Slovo I majstor kleše u standardnom obliku — sa dva uspravna paralelna stabla i poprečnom vodoravnom crtom, ali on u tome nije dosljedan zbog toga što na dva mjesta poprečnu crtu kleše koso slijeva nadesno, odozdo prema gore.

Slovo K je starijeg tipa — sa drugim uglastim dijelom koji se spaja sa stablom oko njegove sredine. Donji krak drugog dijela slova nešto se povija pri kraju.

Na kraju riječi koje se završavaju konsonantom majstor stavlja tvrdi umjesto uobičajenog mekog poluglasnika.

U skraćenoj riječi DHA danas se ne vidi slovo A, zbog toga što je u međuvremenu oštećeno, iz istog razloga ni slovo B u riječi BRET' danas nije sasvim jasno, a u riječi PAVICA od slova A ostala je uspravna crta, dok je slovo V sasvim nestalo. U riječi ASE (vjerovatno su to dvije riječi: A SE) između slova A i S postoji jedna nepotpuna uspravna crta. Kao da je tu klesar počeo slovo S, pa se predomislio i stavio ga malo dalje. I između riječi CKI i ADLA klesar je također počeo da kleše jednu uspravnu crtu. Greška je napravljena i kod slova V u spornoj riječi, ali je na tu grešku majstor upozorio dvjema vodoravnim crtama iznad toga slova.

U natpisu se jedanput javlja slovo Ć u značenju Đ u skraćenoj riječi AĆLA odnosno ADLA, koju treba čitati kao ARHANDELA. Vego je to slovo nacrtao u obliku dolje otvorene okruglaste čaške i stubića iznad nje, sa poprečnom crticom koja sa stubićem čini krstić. U njegovom fotosu se, međutim, ne vidi da postoji poprečna crta. Ni u fotosu B. Fučića nema te crtice. Stvarno, u natpisu nema te crtice. Slovo Ć sa čaškom (koja može imati kose, okruglaste ili uglaste ivice) i prekrštenim stubićem predstavlja mladi oblik, zasnjeđočen u bosansko-hercegovačkoj epigrafiji tek od druge polovine XIV v. U starijem obliku, bez poprečne crtice, ovaj znak se pojavio u epigrafiji još jedino u epitafu župana Krnje u Arandelovu kod Trebinja, iz XIII v., u značenju Đ (u imenu GEORGIJE odnosno ĐEORGIJE)¹⁶. Takav znak je u najranijoj srpskoj ćirilici upotrebljavan za slovo *deru*, po čemu se upravo srpska recenzija razlikuje od ostalih recenzija staroslovenskog jezika¹⁷. Varijanta bez prečice upotrebljavana je u Miroslavljevom jevanđelju i Kulinovoj povelji, ali se u pisanim spomenicima i varijanta sa prečicom pojavljuje vrlo rano, već u dubrovačkim prepisima Kulinove povelje i u Vukanovom jevanđelju¹⁸.

Veoma je važno pitanje definitivnog datiranja natpisa u Humcu. Čini mi se da postoji nekoliko elemenata koji govore o potrebi korekcije Veginog datiranja u X—XI v. Rupčićevi argumenti o postojanju stare župe Vruclje

¹⁵ Isti, n.d. III, br. 130, I, br. 24, III, br. 182, II, br. 102, II, br. 82, I, br. 21, II, br. 88, IV, br. 206, IV, br. 279, IV, br. 297, IV, br. 303, IV, br. 296, IV, br. 239.

¹⁶ Isti, n.d. III, br. 133.

¹⁷ Enciklopedija Jugoslavije IV, Zagreb 1960, 511—514.

¹⁸ P. Đorđić, Istorija srpske ćirilice, Beograd 1971, 76.

(Vruje), a u vezi s tim i čitanje riječi VRUJI, opovrgava Vegino čitanje URUN, a konzekventno tome i njegov glavni adut za datiranje. Naveli smo već da Mošin drži da natpis može biti najranije iz XI v., a da ga Dragojlović stavlja najranije u drugu polovinu XII v. B. Fučić, naš odličan poznavalac glagoljice, smatra da glagoljska slova E i T, koja su ubačena u ćirilčki tekst, spadaju u XII—XIII v. Prema A. Beliću, glagoljsko slovo E se razvijalo tako da je kao staroslovensko bilo zaobljeno i imalo dvije vodoravne crtice, zatim je u hrvatskom glagoljskom ustavu postalo uglasto, i to sa samo jednom vodoravnom crticom, a kasnije je u brzopisu opet postalo više zaobljeno nego uglasto, i to bez ijedne vodoravne crtice¹⁹. To znači da glagoljsko slovo E u Humčkoj ploči, koje je uglasto i sa jednom vodoravnom crticom, ne pripada najstarijem vremenskom razdoblju razvoja toga slova, ali se takvo slovo E nalazi već na Bašćanskoj ploči. Ja smatram da predzadnje slovo u spornoj riječi nije slovo N, kako to Vego misli, nego slovo I kod koga je, po mome mišljenju, klesar nehotimično izostavio donji dio prve uspravne crte. Držim da to I ima značenje slova J, kakve slučajeve ponekada nalazimo u bosansko-hercegovačkoj epigrafici, kao npr. u epitafu Petka Rajkovića u Koraju, iz XV v., ili u epitafu Juraja u Kaoštici kod Medede, također iz XV v.²⁰ Iza toga stavljen je tvrdi poluglasnik, umjesto mekog poluglasnika, kako ovaj pisar inače praktikuje. Znači da je taj poluglasnik došao iza suglasnika J. I jedna i druga varijanta dopušta da spornu riječ čitamo kao VRUJI. Ako se još uzme da je prvo slovo te riječi V, proizlazi da je prijedlog B. Rupčića mnogo uvjerljiviji od onoga što je Vego predložio.

Evo kako po mome mišljenju izgleda transliteracija ovoga natpisa:

+ X HMЭ ОЧД Н [НД Н [ТДГО ΔX· ԳԸЭ ЧКН
 ԳԼΛԳ ՄԻԽԳ Գ ՅԻԸԳ ՋՋ ԿՋՐԿՄԻՐՋ ՇԻՆՋ
 ԵՐՅՅՋ ՋՋՈՈ ԶՐՋԿՋ Н ЖНԳ ՅԴԳ ՈԳ·ИЧԳ

Prema tome, ovaj natpis u transkripciji glasi:

+ U IME O(T')CA I S(I)NA I S(VE)TAGO D(U)HA A SE C(R')KI
 A(RHAN)Đ(E)LA MI(HAI)LA A ZIDA JU K'RSMIR' SIN' BRET'
 ŽUPI VRUJI I Ž(E)NA JEGA PA(V)ICA

Napominjem da meki poluglasnik na kraju riječi koja se završava suglasnikom, u ovome slučaju u riječi BRET', gdje klesar po svom običaju koristi tvrdi umjesto mekog poluglasnika, može da se čita i kao slovo A, što znači da ta riječ može da glasi BRETA, ako bi spomenik bio iz kasnijeg vremena.

Naveo sam već da slovo Ć nema vodoravne prečke, i da se takav oblik potvrđuje krajem XII v. Proizlazi, dakle, da se naš natpis, ako uvažimo mišljenje odličnog poznavaoa ćirilice V. Mošina, može staviti najranije u XII v.,

¹⁹ A. Belić, *Fonetika*, 44.

²⁰ M. Vego, n.d. IV, br. 289, IV, br. 212.

ali da ubačena glagoljska slova E i T, prema mišljenju A. Belića i B. Fučića, nisu starija od XII v. Ako ovaj natpis iz Humca usporedimo sa najstarijim ćiriličkim epigrafima izvan teritorije Bosne i Hercegovine, čini se da najviše sličnosti ima sa natpisom na Bitoljskoj ploči, iz 1017. god., gdje dosta zajedničkog imaju slova M, T i E, kao i tvrdi poluglasnik i nazal ρ²¹. Najviše argumenata, ipak, govori o XII v. Mislím da ćemo najmanje pogriješiti ako, barem zasada, ovaj natpis stavimo u vrijeme oko XII v.

Sarajevo

Šefik Bešlić

Р е з ю м е

Ш е ф и к Б е ш л а г и ч

КТИТОРСКАЯ КИРИЛЛОВСКАЯ НАДПИСЬ В ХУМАЦЕ БЛИЗ Г. ЛЮБУШКИ

Кирилловская ктиторская надпись из Хумаца несколько раз становилась предметом исследований. Её, в частности, изучали М. Вего и Б. Рупчич, о ней писали также В. Мошин, Д. Драгойлович, Б. Фучич. Каждый из упомянутых исследователей пытался её датировать. В настоящей работе автор сообщает результаты своих палеографических и других исследований. Он пришел к выводу, что данную надпись можно датировать XII-ым веком.

²¹ G. Tomović, Morfologija ćiriličkih natpisa na Balkanu, Beograd 1974, 33, natpis br. 4, T. I, br. 4.